

Formes i escales d'urbanització difusa. Interpretació en el NO de Portugal*

Álvaro Domingues

Universidade do Porto. Faculdade de Arquitectura
R. Gólgota. 4000 Porto (Portugal)

Data de recepció: setembre 1997

Data d'acceptació: abril 1998

Resum

Aquest article és una reflexió al voltant del concepte d'*urbanització difusa*. L'anàlisi es complementa amb dos casos d'estudi en el territori portuguès: un a l'escala regional de la urbanització rural difusa i l'altre al nivell del creixement perifèric de les grans metròpolis. En l'un i en l'altre es procura aclarir la identificació dels processos i de les formes i la presentació d'algunes polítiques d'intervenció.

Paraules clau: Portugal, urbanització difusa, ciutat difusa, xarxes de mobilitat, polítiques urbanes.

Resumen. *Formas y escalas de urbanización difusa. Interpretación en el NO de Portugal*

Este artículo es una reflexión entorno al concepto de *urbanización difusa*. El análisis se complementa con dos casos de estudio en el territorio portugués: uno a escala regional de la urbanización rural difusa y el otro a nivel del crecimiento periférico de las grandes metròpolis. En uno y en otro se procura clarificar la identificación de los procesos y de las formas y la presentación de algunas políticas de intervención.

Palabras clave: Portugal, urbanización difusa, ciudad difusa, redes de movilidad, políticas urbanas.

Résumé. *Formes et échelles d'urbanisation diffuse. Interpretation dans le NO portugais*

Cet article est une réflexion sur le concept de *urbanisation diffuse*, en ajoutant deux études de cas dans le NO portugais: le premier à l'échelle régionale de la urbanisation rurale diffuse; le second correspondant à la croissance périphérique de la métropole de Porto. Dans les deux cas on présente des exemples de politiques d'intervention.

Mots clé: Portugal, urbanisation diffuse, ville diffuse, réseaux de mobilité, politiques urbaines.

* Traducció de l'original en portuguès: Salvador Carbó i Montserrat Ventura.

Abstract. Patterns and scales of diffused urbanization. Interpretation in north-western Portugal

The matter of this article is about the diffused urbanization concept in which we also seek for an analytical complement developing two case studies in de NW Portugal. The first concerning de regional scope of the rural diffused urbanization. The second concerning the suburban sprawl in the Oporto Metropolitan Area. In both the cases we sought for to clarify the forms and patterns, and to discuss some examples of urban politics.

Key words: Portugal, diffused urbanization, diffused city, mobility networks, urban policy.

Sumari

Introducció

L'objectiu d'aquest article és el de contribuir a l'aclariment i a l'operativitat del concepte d'«urbanització difusa». En aquest sentit, els capítols 1 i 2, pretenen identificar i explicar la família de conceptes i de dinàmiques d'interpretació associades a aquestes formes centrífugues d'urbanització, territorialment discontinües i no pas homogènies; s'hi ressalta també la imprecisió i la inestabilitat dels seus límits, la progressiva inadequació en relació amb la malla administrativa, i les dificultats per trobar formes de política urbanística i d'ordenació del territori capaces d'interpretar i regular aquestes noves morfologies i processos. En el capítol 3, utilitzant dos estudis del cas en el NO de Portugal (la conurbació difusa de la Vall d'Ave i una zona de la perifèria de l'Àrea Metropolitana de Porto, AMP), es pretén il·lustrar empíricament els principis teòrics organitzats en 1 i 2, i presentar exemples de política d'intervenció, variant-ne les escales i els contextos: la macroescala de la Vall d'Ave, on el procés d'urbanització difusa resulta de la coalescència urbana i de la densificació d'un «districte industrial» puntejat per aglomeracions urbanes de petita/mitjana dimensió; i la microescala de la intervenció en la perifèria metropolitana de l'AMP, en un context de fort dèficit de qualitat i d'organització del territori urbanitzat.

1. L'«estat de la qüestió»

Decididament, el tema de la «ciutat difusa» ocupa una posició central en les àrees científiques que concorren en l'estudi de les ciutats. En urbanisme, després d'un llarg temps en què l'adjectiu era contradictori amb el subjecte, el nou concepte s'anà imposant, encara que per motius i contextos diferents, en la «ciutat jardí» de Howard, en la «broadacre city» de Lloyd Wright, o en la «ciutat lineal» d'A. Soria, quan el principi de «descompactació» urbana ja era clarament present.

En geografia urbana, el concepte de *Megalòpolis* de J. Gottmann (Gottmann, 1961) és ja premonitori d'un «nou ordre urbà»: expansiu, nebulós, policèntric, discontinu, trossejat, etc. El concepte de suburbi com un anell residencial regulat per la dinàmica d'un centre ja no s'ajusta a aquest concepte procés, ara fet de coalescències urbanes, organitzat per eixos i on l'*espai relacional* (interdependències multifocals; densitat de relacions en un territori ampliat i més o menys intensament urbanitzat) i el *temps* (la distància-temps escurçada per l'automòbil i per l'autopista, que comprimeix l'espai i redueix la fricció territorial), se sobreposen a un ordre urbà anterior estructurat per la proximitat física, per l'oposició entre el centre i la perifèria: [...] El *suburban sprawl*, igual que immens i desconcertant per la seva estructura en nebulosa, no implica el declivi dels vells centres urbans; ans al contrari, això podrà voler dir que el seu poder d'atracció és més gran que mai» (Gottmann, 1961: 185-186).

Entre moltes altres, la *Disappearing City* de Peter Hall (1990); l'*Edge City* de J. Garreau (Garreau, 1991); la *100 Mile City* de Deyan Sudjic (Sudjic, 1992); la *Fractured Metropolis* de Jonathan Barnett (Barnett, 1995); la *Metapolis* de François Ascher (Ascher, 1995), o la *Ipercittà* d'André Corboz (Corboz, 1994), constitueixen frescos impressionistes de la nova ciutat regió, produïda a partir de l'expansió territorial i de la dissolució dels límits de les àrees metropolitanes.

En un altre registre, i a partir de la «Terza Itàlia» d'A. Bagnasco (1977), la «urbanització difusa» ha estat estudiada, sobretot, per autors italians a propòsit de la caracterització del patró territorial del nord-est i centre d'Itàlia (el denominat model NEC). Bàsicament, el model NEC es caracteritza per (cf., entre altres, Fuà i Zacchia, 1983; Becattini, Bellandi i Falorni, 1983; Innocenti, 1988):

- un territori intensament urbanitzat i puntejat per una xarxa densa de centres urbans de petita i mitjana dimensió;
- un suport viari dens, estructurat pel traçat dels principals eixos viaris i complementat per una xarxa capil·lar de carreteres de menor importància;
- un patró difús de localització industrial predominantment constituït per empreses de petita dimensió;
- una matriu rural que roman, des d'abans del procés d'industrialització, encara que cada vegada és més diluïda per la dinàmica d'urbanització extensiva i per la industrialització.

El «camp urbanitzat» sorgeix, així, com una conseqüència d'un intens «efecte urbà» present en una àrea anteriorment rural (cf. Becattini, Bellandi i Falorni, 1993: 47-66). Paral·lelament, aquella nebulosa urbanoindustrial difosa de característiques eminentment dispersives, s'articula amb efectes de polarització protagonitzats pels principals pols urbanoterciaris de ciutats amb arrels històriques profundes (cf. Arcangeli, 1988).

La densitat de fluxos (persones, mercaderies...) organitzats de forma erràtica i multipolar, la indefinició dels límits físics de les aglomeracions urbanes i la seqüència espacial, sense solució de continuïtat, de fragments urbans ara semblants, ara distints, ens encaminen cap a una estratègia d'anàlisi de caracterís-

tiques sistemàtiques que evidencia, sobretot, la cohesió funcional del conjunt i, a escala micro (i.e., dels diferents fragments del sistema), les dinàmiques pròpies dels diferents elements. Utilitzant les paraules de Boeri i Lanzani (1992: 46-47), aquest «mosaic» *sistemàtic* tant pot ser «una xarxa interconnectada i cos de conjunt com l'agregació progressiva i casual d'elements parcials, de laberint de llocs dotats d'una exclusiva coherència interna, que sorgeixen com a seqüència de *fragments urbans*».

La dinàmica de la urbanització, llevat de les aglomeracions tradicionals, encara que, aparentment, pot ser identificada com un procés de «contraurbanització», es desenvolupa, en el marc del model difús, en un context que subverteix els processos convencionals d'urbanització a partir de centres urbans clarament identificats en la seva forma i en els seus límits. D'aquesta manera, a propòsit de la regió de Prato, A. Pedrolli hi distingeix trajectòries distintes: una de tipus «expansiva i centrífuga» (ajustada a la tipologia del camp urbanitzat), recolzada en l'increment de mobilitat i en l'ús extensiu del sòl; i una altra de tipus «implosiu i centrípet», identificada amb la densificació de la malla tradicional de les ciutats (cf. Pedrolli, 1990: 50).

G. Dematteis proposa una interpretació alternativa, partint de la crítica a les conclusions precipitades sobre el significat de la contraurbanització: «(aquesta) consistirà essencialment en un canvi d'escala en l'organització territorial urbana [...] que tendeix a produir models de localització on la ciutat i el camp, els centres urbans, individualment, i el conjunt del sistema urbà, adquireixen configuracions espacials cada cop menys definides localment». Aquest nou context urbà a escala regional resultaria d'una «*dilatació espacial de la xarxa d'interdependències funcionals*». Es tracta, per tant, d'una nova fenomenologia urbana i no de la seva negació, com deixaria entreveure la interpretació semàntica de la paraula «contraurbanització» (cf. Dematteis, 1988: 106-115). Aquesta nova concepció ampliada de la realitat urbana es fonamenta sobretot en criteris de cohesió funcional i d'identificació de xarxes d'interrelacions: és, per tant, un *espai relacional, topològic*, estrany als principis morfològics identificadors de la ciutat densa, centrípeta i físicament limitada.

Dematteis identifica aquest sistema urbà com a propi del tipus «reticular». L'autor admet que encara que l'ús del concepte de «xarxa urbana» no sigui nou (és utilitzat per identificar un sistema de centres urbans suposadament lligat per una xarxa de relacions de tipus jeràtic, segons models inicialment desenvolupats per Christaller i Lösch), la seva operativitat, almenys en termes del model jeràrquic convencional, ha estat posada en qüestió. A mesura que s'aprofundeix la ciutat difusa, els antics «llocs centrals» tendeixen a diluir-se en la taca urbanitzada, les «àrees d'influència» tendeixen a superposar-se, sorgeixen noves centralitats fora de les aglomeracions tradicionals, i les jerarquies rígides són perturbades per processos d'especialització urbana que produeixen més efectes de complementarietat que de dependència jeràrquica. Un dels principals agents d'aquesta especialització és l'emergència de serveis qualificats estimulats per les alineacions industrials que caracteritzen els «districtes industrials» del camp urbanitzat.

Com a resultat d'allò, la redistribució de l'oferta d'aquelles funcions centrals segueix una trajectòria espacial selectiva, originant xarxes multipolars basades en l'estabilització i en l'aprofundiment de les especialitzacions locals. El model jeràrquic tradicional tendiria, així, vers una progressiva inestabilitat, en la mesura que les relacions evolucionessin cap a situacions de més *complementarietat entre centres especialitzats*. Aquests són, genèricament, els principis que fonamenten la «retícula urbana» que Dematteis proposa (cf. Dematteis, 1990; Dematteis, 1991; Emanuel i Dematteis, 1990). Metafòricament, la «retícula urbana» correspon a una forma «explosada», a l'escala regional, de les aglomeracions urbanes convencionals.

Una de les morfologies més recurrents de la urbanització dispersa a escala regional, correspon a allò que Boeri i Lanzani denominen com a «*carretera-mercant*: [...] segments o eixos de carretera que seran ràpidament ocupats per activitats comercials [...] disposades, en cas que el model no s'estructuri en alguna cosa preexistent, en una lògica de relació amb la carretera i no pas d'una lògica de relació entre els edificis» (cf. Boeri i Lanzani, 1992: 51). Aquesta forma d'urbanització lineal, en què es combinen usos del sòl i funcions que existeixen d'una forma compacta en les aglomeracions urbanes, constitueix un element alternatiu de referència i de polarització a altres centralitats més convencionals: «la carretera mercant tendeix, per si sola, a tornar-se un punt de referència en la urbanització difusa» local, dotada d'efectes de centralitat, però també «lloc de trobada i esplai» (ídem, 1992: 51).

El model d'urbanització difusa no s'esgota, malgrat tot, en la carretera mercant. Més enllà del propi creixement conglomerat de les ciutats que preexistien al procés d'industrialització i de la intensificació de la urbanització difusa —els «límits» dels quals, d'altra banda, són bastant imprecisos—, hi ha encara altres tipologies de formació més recent que es desenvolupen a partir dels nusos de forta connectivitat i que corresponen a les interseccions dels eixos principals que estructuren la urbanització difusa. El model de conjunt resulta, per tant, d'una «gramàtica composta» que articula l'«isòtop» de la dispersió amb la «força de gravetat» d'alguns nuclis amb configuracions més estables (cf. Boeri i Lanzani, 1992: 50).

El mosaic es completa amb l'existència d'espais oberts més o menys extensos i continus, limitats (però també puntualment interromputs) pel territori edificat. Des de les grans taques forestals, fins als usos agrícoles del sòl amb una estructura agrària més retallada, aquests espais no construïts constitueixen el que resta de la matriu rural de la «ciutat difusa». En situacions de més densitat del poblament i de la localització de les activitats econòmiques i, al mateix temps, de més esmicolament de la propietat agrària, la gran qüestió rau a percebre el nou estatut que serà atribuït a aquesta tipologia d'espais; són, com diuen Boeri i Lanzani, «peces d'una nova condició urbana [...] normalment ignorades pels plans perquè són massa extensos per convertir-los en parcs urbans o jardins, i massa reduïts per destinar-los a un ús agrícola extensiu» (Boeri i Lanzani, 1992: 53). Al nivell socioeconòmic, aquests només són una de les bases de les estratègies de la pluriactivitat típiques del model d'industrialitza-

ció rural difusa, al mateix temps que són altament pressionats, constituint una reserva per a la construcció urbana. La resolució d'aquesta tensió passa exactament per desxifrar-los com a elements de la «nova condició urbana» i, a partir d'aquí, ajustar les solucions conseqüents.

Aquest és només un dels problemes de la política urbanística per al patró de la urbanització dispersa. Altres deriven de la necessitat de qualificació d'un espai públic a vegades contradictori (per exemple, en la ciutat carretera on es barregen usos conflictius de carretera i de carrer), de la política de localització d'equipaments, de l'ordenació industrial, de la requalificació de les noves aglomeracions urbanes «polars», de la gestió de recursos naturals (especialment els recursos hídrics, normalment amb alts nivells de contaminació d'origen industrial i domèstic), de la infraestructura urbana, etc. (pel cas de Médio Ave, vegeu la referència Portas, 1986; Portas, Sá i Alfonso, 1990).

A Portugal, aquest tipus de model és clarament identificable i ha estat, sobretot, estudiat en el NO urbanoindustrial del litoral atlàntic de Portugal. Amb prop del 32% de la població del país (quasi 3 milions d'habitants i una densitat mitjana de 422 hab./km²) i el 8% del territori, el «Nord Atlàntic» inclou l'Àrea Metropolitana de Porto (prop d'1.200.000 hab.), 8 ciutats entre 40.000 i 100.000 habitants, 9 entre 21.000 i 40.000, i 1 entre 10 i 20.000 (cf. GEOIDEIA, 1993).

2. Què cal fer amb aquest concepte?

Per vies disciplinàries diferents i identificada en contextos espacials molt dispars (des dels d'EUA fins als d'Europa o Japó), la «ciutat difusa» (ciutat de baixa densitat, metròpolis estesa, conurbació, metàpolis...) és actualment acceptada com un fet innegable, almenys a nivell del seu reconeixement i de la interpretació de la seva dinàmica.

Menys consensuades són les propostes d'intervenció, de regulació i de qualificació de la nova «ciutat emergent» (Geneviève i Chalas, 1997): l'hibridisme, la fragmentació, la discontinuïtat, la ruptura, la dissimetria, la varietat, el caos, el desordre... i molts altres qualificatius, sorgeixen quasi sempre de forma negativa, per oposició a la nostàlgia de la ciutat compacta. És igualment freqüent trobar els dos discursos «deslligats»: un sobre la ciutat, la històrica, la dels plans i de les utopies; l'altre sobre la «resta», el suburbi, l'expansió descontrolada, el territori vague i inestable.

En la primera, suposadament la «veritable» ciutat, s'aposta per un urbanisme de transformació, de qualificació, d'ocupació de buits; en la segona, s'aposten solucions com si de la primera es tractés, la major part dels cops a través d'intervencions puntuals, deslligades d'un pla o d'una estratègia de conjunt. La banalització de l'urbanisme per projectes (siguin fronts marítims, conjunts residencials, parcs tecnològics, interfases logístiques o rehabilitació de barris perifèrics degradats), funciona també com a obstacle per la comprensió del conjunt.

Segueix, així, la persistència d'una idea dualista d'aquesta nova construcció urbana, segons la qual la ciutat difusa continua essent constituïda per un (o uns) centre(s) —la matriu històrica, el lloc de la identitat, de la concentració d'ins-

titudions, activitats i serveis moderns i de caràcter direccional—, i una taca circumdant, inestable i no característica de «suburbis», zones residencials, industrials, aeroports..., una espècie de collage aparentment desorganitzat, laberíntic, il·legible i sense identitat definida.

Aquesta idea de centre i de perifèria, de «ciutats i afores» és, en si mateixa, la negació del reconeixement del que és la complexitat, la forma, l'extensió territorial i la cohesió funcional de les noves nebuloses urbanes. Per altra part, és molt negatiu pensar les polítiques de requalificació urbana tenint per base aquella dicotomia i assumint, així, un estatut de dependència i de marginalitat d'aquells «suburbis», «perifèries», «espais marginals», o «espais intersticials».

A nivell de definició de polítiques urbanístiques coherents amb la forma i la dinàmica de la ciutat difusa, roman, així, un gran buit. Per això hi contribueix un conjunt de situacions que, en la nostra opinió, deriven, entre altres, dels grups de qüestions següents.

1. L'ampliació territorial i la complexitat dels sistemes i xarxes de mobilitat, que provoquen:

- processos d'urbanització «metastàsics» (Ascher, 1995), territorialment discontinus i que catalitzen intensos efectes d'urbanització adjacents als nusos del sistema arterial de comunicacions (autopistes, rondes urbanes, xarxa ferroviària regional, TGV, etc.). Es forma, així, una «ciutat arxipèlag», on la focalització en cadascuna de les «illes» amaga el sistema d'articulació del conjunt. Desigualment posicionades en l'espai relacional en termes d'accessibilitat i de posicionament estratègic, aquests espais dotats de nivells i atributs diferents de centralitat, constitueixen, en el seu conjunt, una gran diversitat de plusvàlues locals adaptades a usos dominants molt distints;
- el desenvolupament espontani o programat de zones residencials, preferides per grups socials en què l'elevat poder de mobilitat i de renda li permet usufructuar de condicions molt valoritzades en termes de qualitat ambiental i paisatgística; això mateix és vàlid per altres conjunts residencials demandats per poblacions amb menys poder de mobilitat però localment compensades per l'existència de transports públics (servei perifèric de ferrocarril, per exemple);
- la instal·lació de zones logístiques (aeroports, centres multimodals, zones portuàries, etc.) i d'activitats, valoritzades per la disponibilitat de sòls i per la bona accessibilitat de cara a les xarxes metropolitanes, regionals o supraregionals;
- la promoció de parcs temàtics on s'instal·len una gran diversitat d'activitats, des de parcs tecnològics fins a fires i parcs d'exposicions, *business parks*, o noves indústries de lleure;
- localització de centres comercials regionals (el model de *shopping mall* americana) cada cop més plurifuncionals, on es barregen el comerç amb la restauració, amb el lleure, complementats cada cop més amb complexos hotelers, oficines i zones residencials..., en fi, el prototipus de la gènesi i l'evolució de l'«edge city» de J. Garreau (cf. Garreau, 1991);

- l'expansió de nous complexos universitaris, bé pròxims al model de campus anglosaxó, bé integrats en parcs de I+D.

Aquests esdeveniments i d'altres accentuen la diversitat del mosaic urbà, reconfigurant un nou sistema de centralitats, posicionades en els nodes d'una malla cada cop més àmplia i que actuen com a estructurants d'un sistema de mobilitat multifocal del tot diferent al disseny polar dels fluxos radials centre-perifèria, que caracteritzen la metròpolis convencional. La imprevisibilitat de tals esdeveniments, quantes vegades resultants d'un urbanisme operacional de naturalesa estratègica motivat per oportunitats, obliga a revisar profundament els models i les pràctiques del planejament i de l'urbanisme.

2. *L'ampliació territorial de la ciutat emergent i les dificultats per adaptar-li un nou model de «governabilitat».*

A la crisi del planejament i de l'urbanisme racionalista, en el mateix context de la ciutat consolidada, s'afegeix ara un altre factor de «deriva»: la malla administrativa no coincideix amb els límits (mòbils) del territori urbanitzat. Cal afegir-hi també que en aquests espais ampliat se superposen tuteles diverses, especialitzades, i amb nivells de decisió territorialment superposats, no articulades i amb poder i recursos desiguals.

En aquest context, el nou pla no pot ser una simple ampliació de l'antic pla d'urbanització, ni el resultat del sumatori dels diferents plans, projectes o polítiques que les diverses entitats que regulen el territori urbanitzat s'ocupen de portar a terme.

D'aquesta situació poden resultar solucions i contradiccions diverses:

- un joc excessiu de competència on guanyen els més forts, d'aquesta manera es contribueix a l'aprofundiment de les desigualtats en l'interior de la societat territori de la urbanització difusa;
- un urbanisme de base contractual, per projectes més o menys tematitzats, atenant més a interessos privats o públics, que de les estratègies de reequilibri del nou mosaic urbà;
- una dificultat en elaborar i consensuar una agenda de temes considerats estratègics, per excés i confrontació de visions localistes de la qual només interessa la discussió en conjunt dels temes que corresponen a interessos locals;
- un desequilibri més profund de recollida de recaptacions o de pressió de despesa, sempre que no existeixin condicions de perequació entre les diferents unitats administratives funcionalment integrades en les noves construccions urbanes (cf. Rusk, 1993, pel cas dels EUA).

3. *L'ampliació territorial de la ciutat emergent i la dificultat per definir objectius estratègics en matèria de polítiques urbanes.*

Una vegada que l'estructura administrativa té dificultats per seguir les noves mètriques urbanes, es fa necessari compatibilitzar diversos nivells (territorials i per sectors d'intervenció) i fórmules de concertació, assumint que es fa cada

cop més inoperativa una regulació holística (del tipus que hi havia en la generació dels plans racionalistes).

Aquella compatibilització o articulació estratègica, podent fer-la operativa a través de fórmules contractuals (públic/públic i públic/privat), a través de figures d'urbanisme operatives, no eximeix un «*macropla*» d'estructura, almenys a nivell de definició de les grans opcions respecte al disseny de les xarxes, dels nusos i dels sistemes d'accessibilitat que estructurin la cohesió funcional de la ciutat difusa.

Encara que es tingui oblidada quasi completament la capacitat de preveure les transformacions i els seus agents (un dels miratges del planejament clàssic), el consens d'aquest macropla permetria aprofitar les situacions d'«indiferència locativa», dotant el territori d'una malla més propícia a la localització més equilibrada de les funcions endegadores de centralitat/atracció, de creació d'ocupació i de qualificació urbanística.

L'objectiu de la diversificació de les oportunitats en una ciutat ampliada (la gènesi i el reforç de les centralitats perifèriques, quant a elements de (re)equilibri, sobretot dels espais més marginals i desqualificats) haurà de tenir com a condició dita transformació d'una malla de tipus radiocèntrica, en una estructura reticular amb un grau més elevat de connectivitat i d'articulació entre el sistema arterial i els sistemes de proximitat.

La diversitat de la condició urbana, resultant dels processos extensius d'urbanització, i seva inestabilitat —des de les dinàmiques d'estructuració macroterritorials, fins a les permanències i els canvis a nivell micro—, exigeixen sistemes de regulació, o «models de governabilitat», com ara es diu, al mateix temps més eficaços i més flexibles. F. Ascher, a propòsit de l'operativitat del principi de subsidiarietat en la «metàpolis», esmenta justament que «per dirigir un sistema més complex, és necessari intervenir, al mateix temps, en una organització menys vertical i més descentralitzada i reforçar i fer més eficaços els instruments i les institucions centralitzades» (Ascher, 1995: 158-159).

Ara el que passa, sigui per dèficit de concertació entre entitats locals (municipis, en el cas de Portugal), per la fragilitat de les entitats metropolitanes, o per manca de coordinació de les inversions sectorials de l'Estat central, és que el no reconeixement politicoadministratiu d'urbanització difusa origina una situació de «doble deriva dels plans»: diferents institucions actuen en competències i territoris també diferents.

Així, la intervenció urbanística en el mosaic urbà acaba per revelar-se descoordinada i sense qualsevol tipus d'emmarcament de naturalesa estratègica i macroterritorial, fet que succeeix en dominis d'actuació de naturalesa estructurant (concepció i programació dels sistemes viaris d'alta capacitat, per exemple), o no (intervencions intensives, monofuncionals o plurifuncionals, corresponents als projectes localitzats).

4. Quina sostenibilitat en la ciutat difusa?

El quart tema recurrent a propòsit de la urbanització difusa és el tema de la sostenibilitat (de fet, un concepte més clar en el seu enunciat que en la seva

operativitat). Els territoris de la urbanització difusa constitueixen, en el seu conjunt, una «ciutat de baixa densitat» fortament «predadora» de sòl i de recursos (paisatgístics, aqüífers, terrenys agrícoles, fronts marítims, etc.).

L'extensió territorial dels fronts d'urbanització de gènesi il·legal o no, difícilment es poden fer acompanyar d'inversions infraestructurals mínimes o d'una regulació urbanística que contradigui les malles laberíntiques que es van produint.

La mala qualitat o el dèficit de l'espai públic és també una altra de les característiques anotades: en un procés d'urbanització que, en el cas del NO portugués, es fa sobretot a partir de milers de petites decisions individuals o de grans parcel·laments en què l'espai públic es redueix a les vies d'accés i a algunes zones d'aparcament, no es podria esperar res més. L'antiga xarxa de camins rurals suportà una gran part d'aquesta urbanització, el mateix que succeïa amb les carreteres municipals i nacionals. Com a resultat tenim actualment carreteres carrers que difícilment articulen usos incompatibles; camions i viants; traçats irregulars sense capacitat per a les noves càrregues urbanes; ruptures sobtades d'escala entre vies dimensionades i camins estrets; interrupcions de malla; etc.

Les formes d'urbanització relativament obertes, els espais lliures, els boscos o els terrenys agrícoles, romanen com quelcom residual que mai és entès com una part integrant d'un (nou) model d'urbanització. El predomini de la petítíssima propietat converteix aquests espais en espais de conflicte, sobretot en les àrees de la ciutat difusa, on es registra una forta pressió per l'autoconstrucció, aprofitant petites parcel·les de terreny pròpies o de familiars localitzades en zones *non aedificandi*. Molts analistes socials diuen encertadament que aquest procés resol les dificultats d'accés a la vivenda d'una àmplia gamma social que necessita una casa unifamiliar en un petit terreny apte per a l'autoproducció agrícola. Altres analistes, de caràcter més tecnòcrata, no reconeixen els efectes positius de la transformació de la parcel·la agrícola en parcel·la urbana (que, de fet, pot fer incrementar la producció i la productivitat agrícoles), evidenciant els costos en infraestructures que aquest model comporta (inclosos també els costos socials i d'infraestructures de la ciutat compacta...), i procurant encara adaptar un mètode més estètic de zonificació a un patró d'urbanització on la barreja d'usos estigui present des de la seva creació.

En aquest sentit és també veritat que sent impossible aportar infraestructures a tota l'àrea urbanitzada, sobretot en termes de sanejament bàsic, les ruptures ambientals comencen a ser evidents. No és perquè els sistemes lleugers i individuals de desguàs de residus acaben per contaminar els aqüífers subterranis, ni perquè les fàbriques barrejades en un teixit difús contribueixen també al mateix, sinó perquè també es van contaminant progressivament cursos d'aigua, la depuració dels quals necessita un procés extremament costós i complicat a causa de l'excessiva proliferació dels petits (i grans) agents contaminadors.

Quan la ciutat difusa toca àrees sensibles —fronts de mar o de riu, àrees de fort declivi, etc.— les qüestions ambientals són encara més delicades i difícils de controlar a causa de la forta pressió immobiliària.

3. Presentació de casos

Fetes aquestes consideracions generals, presentem tot seguit dos exemples de definició d'estratègia d'intervenció en la ciutat difusa, variant contextos i escales. El primer cas (A) resumeix una proposta de política urbana per a un territori que podria ser un «districte industrial» a manera de «Tuza Itàlia». El segon (B) correspon a un pla d'urbanització de l'Àrea Metropolitana de Porto, l'àrea contigua a la ciutat de Porto.

A. El Pla del Sistema Urbà del Vale do Ave

El Medio Ave, territori integrat en el ja comentat «Norte Atlàntico», es caracteritza per ser una regió urbanoindustrial, densament ocupada per un padró d'urbanització i d'industrialització rural difusa amb gairebé 430.000 habitants distribuïts en 4 consells (municipis). La regió és coneguda per la seva importància econòmica: un «districte industrial» especialitzat en la filatura de la indústria tèxtil, amb profundes rels en la gènesi de la industrialització de la producció domèstica de finals del segle XIX.

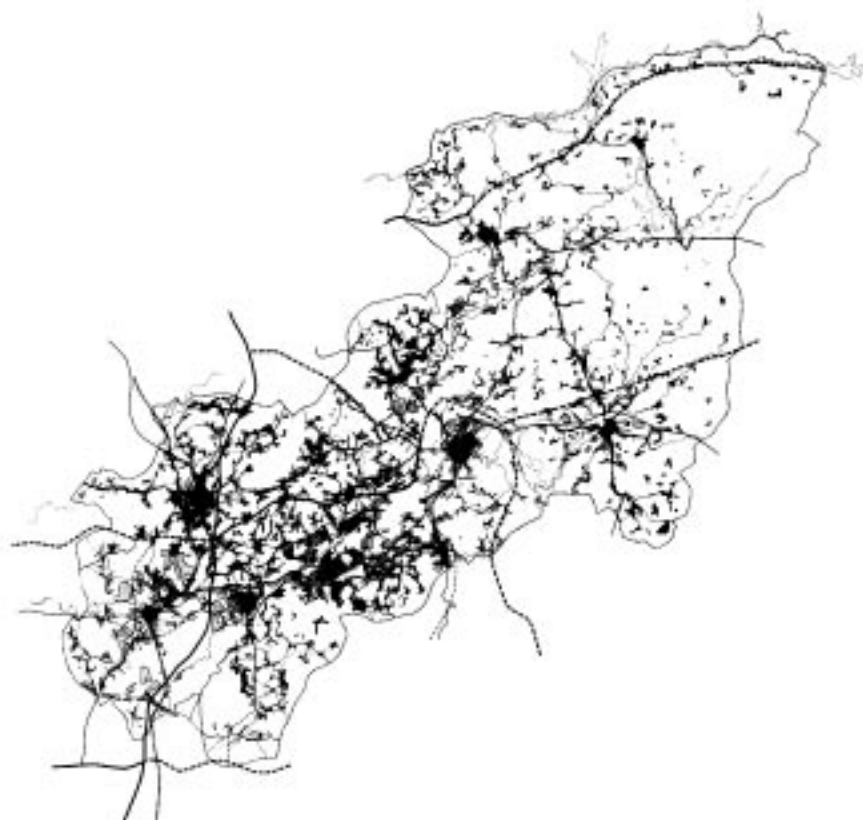
A partir de 1986, el Medio Ave també ha sigut objecte de nombrosos programes de desenvolupament regional, a causa de dues raons principals: la crisi de la indústria per la pressió del procés de globalització, i els greus dèficits d'infraestructura (especialment sistema viari i sanejament bàsic) que comporten greus ruptures ambientals (pol·lució dels cursos d'aigua superficials i de les capes freàtiques). Atenent la varietat i el tipus de polítiques i plans (infraestructures, accessibilitats, treball, diversificació productiva, formació professional, política social, etc.), destacarem aquí solament la component urbanística d'aquestes intervencions a un nivell «macroterritorial», desenvolupada en el Pla Estratègic del Sistema Urbà del Vale do Ave (AMAVE, 1993). Escollim aquesta escala perquè és on estan més ben concebudes les intervencions a nivell municipal i inframunicipal (mapa 1).

El Pla Estratègic del Sistema Urbà del Vale do Ave, elaborat en l'àmbit d'un programa nacional de reforçament del sistema de ciutats mitjanes (PROSIURB), és un pla d'iniciativa de l'Associació de Municipis Locals, AMAVE.

Les grans opcions que conté el Pla Estratègic són les següents:

- 1) Complir els propòsits de política urbana anunciats pel PROSIURB, tenint com a referència central la complementarietat del finançament i la programació de les candidatures d'altres programes regionals i sectorials.
- 2) Treballar i aprofundir el concepte de «sistema» urbà, integrant la definició de l'estratègia urbana en els diferents tipus d'aglomeració existents en el Vale do Ave. A més de les quatre ciutats principals, seria també important consolidar una xarxa intermèdia de nuclis, com a primeres àncores d'estructuració del model difús.

Els signes recents de les dinàmiques urbanes (de lectura més clara dels principals aglomerats), faciliten una estructuració d'una *retícula urbana*, en un context policèntric.

Mapa 1. Médio Ave: nuclis urbans en patró difús.

Entenem per «retícula urbana» una estructura urbana constituïda per aglomeracions de dimensió desigual, físicament pròximes i amb una lògica de relacionament funcional que, a més de contenir elements de jerarquització, es basa cada vegada més en la densificació de la interrelació entre centres especialitzats.

En aquesta situació, una evolució tendencial és aquella en què: la complementarietat és més important que la dependència; la interdependència funcional és més important que la subsistència o el domini jeràrquic; la cooperació entre els centres és més important que la concurrència.

Entenem per «policentrisme» un principi d'organització dels sistemes urbans complexos on les «centralitats» (formades per l'aglomeració de les funcions de caràcter més o menys direccional) es donen en diversos punts del territori i posseeixen un contingut tendencialment especialitzat: una xarxa de centralitats entre les quals són cada vegada més grans les interdependències, la mobilitat, la complementarietat i la connectivitat.

Els elements forts que alimenten aquesta xarxa de centralitats especialitzades corresponen a funcions de serveis el perfil de les quals combina una certa dimensió (i, per això, un potencial de clientela que sobrepassa els límits municipals), amb una determinada especialització i qualificació d'activitats de radi d'influència territorial variable i, a vegades, sobreposable.

Ciutat de nou model de creixement extensiu	Ciutat de model difús d'«industrialització flexible»
– Ciutat no especialitzada	– Ciutat especialitzada
– Serveis de caràcter rutinari	– Emergència de serveis qualificats
– Funcions predominantment de:	– Ocurrencia d'altres funcions més dimensionades i de més efecte polaritzador
– comerç detallista	
– serveis públics	
– sector financer indiferenciat	
– Àrees d'influència amb una lògica de proximitat.	– Àrees d'influència allargades i sobreposades; dilatació espacial de les xarxes de relacions funcionals.
– Model jeràrquic pròxim	– Complementarietat funcional entre centres
– Predominància dels processos de dispersió territorial:	– Articulació dels processos de dispersió i de reconcentració urbana:
– de les activitats industrials	– de les activitats de serveis
– de les activitats agrícoles	– dels grans equipaments públics d'ús col·lectiu
– del comerç i dels serveis rutinaris de proveïment	– de les universitats i escoles d'ensenyament superior
	– de les estructures de suport tècnic i tecnològic a la indústria
	– de les estructures de serveis d'animació, cultura i esbarjo
– Congestionament progressiu de les xarxes de comunicació	– Condicions favorables per a una bona fluïdesa dels moviments (noves vies)

Terciarització i reconcentració urbana seran, amb certesa, els elements importants de referenciació de les ciutats i de la seva relació a dins i a fora de la regió. El desafiament més gran per a les polítiques urbanes serà, per això, el fet de treure partit de les economies d'aglomeració i de les externalitats existents en les aglomeracions urbanes més grans, com a condició favorable a l'emergència i consolidació de «mitjans innovadors» que promoguin el desenvolupament regional.

D'aquesta manera, *la densitat funcional i relacional de les ciutats és més important que la seva densitat poblacional*.

En aquest context defensem que l'aprofundiment del model sistèmic de relacionament entre ciutats es desenvolupa segons tres principis complemen-

taris, enumerats a continuació. És, això no obstant, un punt fonamental *que la cohesió del sistema depèn, abans de res, d'atènyer els nivells mínims de qualitat i d'infraestructures urbanes*, sense els quals difícilment s'aconseguiria suportar, ja que són nusos de la xarxa.

a) *Un principi de relació seguint una lògica jeràrquica convencional*

Aquest principi s'assenta, sobretot, en els efectes d'«escala» que determinen que com més gran és la dimensió demogràfica i funcional d'un aglomerat urbà, més gran és la seva propensió a fixar funcions de naturalesa jerarquitzant més importants, més dimensionades i/o més especialitzades i que posseeixen un radi d'influència extraurbana i extraconsell (municipi). La lògica d'algunes inversions públiques en xarxes d'equipaments de sortida i d'entrada, segueixen clarament el principi jeràrquic. En el Sistema Urbà del Vale do Ave, la ciutat de Guimaraes (prop de 60.000 habitants) és, inqüestionablement, aquella on aquest principi és més clar.

b) *Un principi de complementarietat derivat de la localització, en diversos centres urbans, de funcions interdependents i que es dirigeixen a clienteles comunes, normalment a nivell regional.*

Podem apuntar dos exemples d'aquest principi:

- Existència d'una xarxa de complexos esportius o culturals, distribuïda per diversos centres urbans, com una lògica comuna d'animació. Cadascun d'aquests centres, a més de suportar els esdeveniments de cada ciutat o consell, individualment, pot constituir un node d'una xarxa articulada on tinguin lloc programacions d'esdeveniments d'àmbit intermunicipal. Així, aquests equipaments poden tenir una gestió pròpia, per efectes de programació, dels esdeveniments esportius supralocals, o d'itineràncies d'espectacles, aquesta institució gestora ha de participar regularment en un òrgan comú de definició i d'organització d'una política comuna. El principi de la xarxa i de la complementarietat funcionen aquí com una forma d'obtenir economies d'escala i recursos que aconsegueixin ultrapassar les limitacions individuals de cadascun dels nodes de la xarxa, per determinat tipus de realitzacions.
- Existència de diversos serveis avançats de suport a la indústria (universitats, politècnics, centres tecnològics, agències de desenvolupament, etc.) que parteixen d'una mateixa clientela (el sistema productiu regional) i que, malgrat que estan localitzats en diferents ciutats i que posseeixen formes institucionals diferents, haurien de concentrar una espècie de «consell» on es definissin les principals línies d'estratègia que caldria seguir, o eventuais projectes en participació conjunta.

c) *Un principi de complementarietat basat en l'aprofundiment de les especialitzacions locals.* Aquest principi, més difícil d'aconseguir per part de tots els elements del sistema, ha d'ésser sempre valorat a partir de la preexistència de

«funcions de lligam» corresponents a funcions especialitzades i potencialment interdependents. Si aquests lligams no fossin suficientment forts (en termes de dinàmica, dimensió, especialització i qualificació), és molt difícil que aquestes especialitzacions s'aconsegueixin projectar en l'espai d'influència supralocal.

Articular les línies d'estratègia i els projectes, així com les orientacions contingudes en documents ja produïts i aprovats, centrats en:

- El *Pla Estratègic del Vale do Ave* (QUATERNAIRE, 1994).
- El *Pla Director de Turisme del Vale do Ave*, centrats en la promoció de productes turístics de forta incidència urbana que consten en el document.
- Les propostes contingudes en els diversos *PDM i plans d'escala inferior*, i plans d'activitats de les cambres municipals.
- Les propostes i candidatures d'altres programes regionals i sectorials d'incidència regional en el Vale do Ave.

Prioritzar intervencions urbanes que complementin i rendibilitzin les construccions de la regió, centrades a nivell d'accessibilitats i d'infraestructura bàsica.

Cal recordar que, generalment, *les aglomeracions urbanes del Vale do Ave no assoleixen encara els límits mínims d'infraestructures bàsiques*. Remarquem d'especial interès:

- Els projectes d'infraestructura viària urbana (variants, gloriets, desnivel·laments, etc.) que compleixin doblement un paper de cohesió i estructuració dels aglomerats urbans (per la qual cosa són peces d'intervenció urbanística) i que siguin, al mateix temps, elements fonamentals d'accessibilitat i de connectivitat de la xarxa viària urbana i secundària com a xarxa estructurant, afavorint, així, la fluïdesa de la circulació en l'interior de la regió i l'accessibilitat als centres urbans.
- Els projectes d'infraestructura bàsica a nivell de les xarxes d'abastament de l'aigua i de drenatge dels desguassos. Aquest tipus de projectes tenen molt sentit en el context d'aprofitament màxim del Sistema Integrat de Descontaminació del Vale do Ave, SIDVA, i d'un futur sistema intermunicipal d'abastament d'aigua que hi ha en projecte.
- Els projectes d'«urbanisme verd» i de promoció de la qualitat ambiental urbana que es vinculen amb l'Estació de Tractament de Residus Urbans (l'ETRSU resulta d'un acord d'iniciativa intermunicipal) o amb una futura qualificació dels marges dels rius de la conca hidrogràfica d'Ave, especialment en els seus trams urbans.

Valorar els aglomerats urbans quant a les referències de centralitat regional, privilegiant, per això, més que el seu pes demogràfic, l'expansió i la diversificació de les seves funcions. Com ja s'ha comentat, el tipus de tensions urbanes existents en la regió aconsellen que es prioritzï una lògica de funcionament sistemàtic no basat exclusivament en un principi jeràrquic, sinó en la complementarietat entre centres especialitzats. En un context com el d'Ave —com en la majoria de les poblacions «entre ciutats»— *l'estratègia urbanística tindrà sentit si recolza fortament en el reforç de la centralitat dels aglomerats urbans i, al nivell de*

les polítiques estrictament urbanístiques, més en un urbanisme intensiu (de qualificació, de transformació i de consolidació de la xarxa existent) que en un urbanisme extensiu. Cal remarcar aquí, a més, la necessitat de promoure accions de requalificació de la imatge de les ciutats, com una forma d'augmentar el seu atractiu i la seva consistència urbana.

Ponderar degudament les solucions de participació conjunta (públic/públic i públic/privat) que, malgrat que són teòricament desitjables, en el cas del Vale do Ave s'han revelat de difícil operativitat. Exceptuant les solucions intermunicipals negociables en el context de l'Associació de Municipis, AMAVE, o aquelles que resulten d'acords i contractes programa més o menys assumides per les parts involucrades (centrats en institucions dependents de l'Estat central), el clima de contractualització públic/privat es relaciona, gairebé invariablement, amb situacions en què el privat no està disposat a assumir riscos, i que passa aquesta responsabilitat al públic, tret que estigui interessat a aprofitar beneficis eventuais. Les fórmules de contractació no es troben encara suficientment madurades com per constituir una alternativa forta. El clima de «subsidiodependència» que s'ha anat instal·lant, posiciona les associacions i els privats d'una forma inadequada pel que fa a la negociació amb l'esfera pública. Al mateix temps, el «dèficit de societat civil» verificat en la regió no proporciona, exceptuant comptades ocasions, un context favorable a aquest tipus de negociacions. A més d'això, sigui en un context d'hegemonia, sigui en un context d'excessiva polvorització institucional, és molt difícil legitimar la democràticitat de les solucions, en el primer cas, o la viabilitat de la seva operabilitat, en el segon.

Valorar la política urbanística com un instrument de política de desenvolupament regional, traient partit dels avantatges de l'aglomeració urbana dels recursos institucionals i polítics. En aquest sentit, i a causa de la situació de *dumping* social d'Ave, serà recomanable centrar els equipaments i les institucions urbanes en un conjunt de *polítiques de matriu social*, especialment orientades per la *innovació i pel reforç de l'oferta escolar* (convencional, de formació técnico-professional, preprimari, mitjà i superior) i per les *polítiques de joventut* (especialment en les àrees esportives i d'animació cultural). La preminència de la joventut es deu (encara) a l'elevat pes de la població jove, la qual podrà ser transformable en recurs local si s'aposta en una política seriosa de formació de capital humà, intentant invertir el cicle viciós d'entrada precoç en el mercat de treball i de la sortida precipitada del sistema d'ensenyament i de formació.

Elaborar una política sistèmica de tipus incrementalista (amb petits passos, com ara possibilitats de corregir tendències i fixar oportunitats) que procuri treure partit d'un sistema de *centralitats en xarxa* (model reticular policèntric), a través de:

- Sempre que sigui possible, una *divisió funcional no jeràrquica* entre els centres urbans, basada en vocacions específiques dels llocs, encara que aquestes «vocacions» es puguin articular en principis de relacionament jeràrquics (és possible, així, separar el nivell jeràrquic de les funcions localitzades del nivell jeràrquic aparent de cadascun dels centres).

- Una *interacció de tipus no vertical*, més horitzontal entre els centres, i.e., una interacció bidireccional segons relacions alternativament de complementarietat o de sinergia (centres amb funcions semblants que, a través de la integració en xarxa, realitzen economies d'escala): cas, per exemple, de la gestió integrada d'un sistema d'equipaments esportius per a la realització de competicions d'esport escolar intermunicipals; o el mateix per als centres, auditoris, cases de cultura, museus, biblioteques i d'altres infraestructures culturals, per la definició de polítiques comunes o de programes d'animació i itinerància.
- La *integració en l'interior de cada centre d'un grup d'activitats*, interconnectada, o bé en base a relacions econòmiques dirigides a l'interior de la funció de producció/distribució, o bé en base a les relacions interfuncionals residència/treball o residència/consum/esbarjo. No es tracta necessàriament de reforçar centres urbans monoespecialitzats, sinó de centres els quals, gràcies a la diversitat funcional, es manifesten com un vertader «efecte ciutat».
- *Combinar d'una forma equilibrada les construccions de ciment armat amb les construccions de dominant de formigó*, evitant un model de construcció de baixa qualitat (els segons no avancen als primers) i treballant una lògica de complementarietat entre uns i altres.
- *Privilegiar una metodologia de «projectes pilot»* com objectius, programació, recursos i actors clarament identificats, en detriment d'accions massa generalistes, de límits mal definits i remesos per a metes temporals indefinides.

Finalment, aquesta proposta sistèmica i la pròpia inserció dels centres urbans en la nebulosa urbanoindustrial difusa, tindrà sentit quan siguin maximitzades les condicions de *fluïdesa de funcionament del sistema*. A mesura que es vagi completant la xarxa viària estructurant, és precís intervenir en la xarxa secundària que suporta un tipus de fluxs en certa manera erràtics, més que ser una clau de funcionament d'un sistema urbà i productiu territorialment dispers.

B. La proposta del Pla d'Urbanització del Riu Tinto/Baquim (cf. Sá, 1997)

El patró urbanístic de l'àrea metropolitana de Porto, AMP, correspon a un mosaic molt diversificat de situacions. El procés d'urbanització de l'AMP resulta d'una dinàmica espontània d'ocupació del sòl, més regulada pel mercat i pels agents immobiliaris, que per l'existència de planejaments. A nivell municipal, l'elaboració i aprovació recents dels plans directors municipals han tingut escassa importància en el disseny d'aquest patró, tenint en compte que les pressions més fortes d'ús del sòl han preexistit en relació amb aquests plans.

L'estructura fragmentària que el padró urbanístic de l'AMP presenta posseeix, això no obstant, una lògica subjacent que, a grans trets, pot ser interpretada identificant diversos patrons dominants:

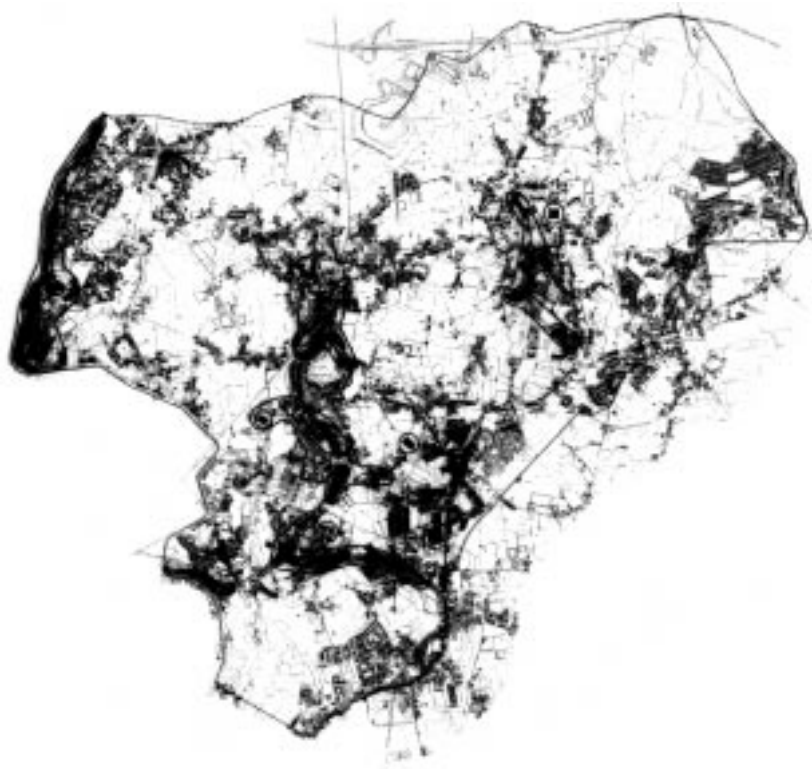
- El primer correspon al nucli central de l'aglomeració, on es verifica una urbanització més compacta i estabilitzada, i un ús quasi continu del sòl.

Aquesta àrea engloba gairebé la totalitat del municipi de Porto i algunes extensions dels municipis de la primera corona, així com les àrees centrals dels municipis perifèrics al nord i al sud.

- El segon, immediatament contigu al primer, correspon a una taca d'urbanització discontinua, menys compacta i poc estructurada si atenem la forma convencional de la ciutat. Es tracta d'àrees en procés accelerat de transformació, amb problemes de llegibilitat urbana i d'infraestructures.
- El tercer correspon a nuclis compactes perifèrics al nucli central (no classificats dins del primer) que, en tots els casos, evolucionaren a partir de la densificació dels aglomerats urbans de capitals municipals o de nuclis suburbans que o bé es remunten a una gènesi més antiga (lligada al camí-de-ferro per exemple), o bé van ser catalitzats pels traçats viaris més recents. Això no obstant, aquesta «polinucleació» ha de ser entesa amb algunes reserves, tenint en compte que existeix una gran desigualtat pel que fa als efectes de centralitat del nucli central.
- El quart inclou els efectes de la urbanització lineal que acompanyen els eixos radials més importants que uneixen l'AMP amb l'exterior (autopistes nacionals, sobretot). En aquest cas és remarcable la importància de l'eix nord/sud, des de sempre el més important, tant en el context regional com en el nacional.
- Finalment, l'últim patró correspon a la taca d'urbanització de baixa densitat, on les preexistències rurals són encara molt fortes. Es tracta d'una taca molt retallada on es poden percebre algunes lògiques axials recolzades en la xarxa de vies municipals i camins rurals, i situacions de discontinuïtat, o bé explicades per la permanència de petites taques forestals, o bé per l'augment de la sinuositat del terreny.

La proposta de planificació aquí presentada de manera resumida forma part d'una sèrie de plans de la mateixa naturalesa que ara són produïts pels municipis de l'AMP. L'Àrea Metropolitana correspon a una associació especial de municipis (creada per decret llei l'any 1991 i, de moment, no reglamentada en termes de competències i mitjans financers propis), l'òrgan executiu de la qual és la Junta Metropolitana. La Junta ha estat funcionant de manera discontinua, amb una filosofia de concertació per projectes (sanejament bàsic i projecte metropolità, sobretot), sense posseir cap document d'estratègia a nivell d'ordenació del territori. Els propis PDM van ser produïts de manera autònoma per cadascun dels nou municipis. D'altra banda, algunes qüestions estructurants, com ara la definició de les vies arterials, són competència de l'Administració central o d'institucions que depenen d'aquesta. Aquesta situació reflecteix bé el problema de la «governància» de la ciutat difusa (mirar en-re), normalment una dificultat d'entesa entre les diferents entitats que exerceixen poders en matèria de definició de política i regulació urbanística.

L'àrea inclosa dins el pla d'urbanització de Rio Tinto/Baguim, amb prop d'onze mil edificis, constitueix un patró d'urbanització de gènesi espontània, no regulada per qualsevol tipus de pla (mapa 2). Des de sempre entesa com

Mapa 2. Pla d'urbanització de Rio Tinto/Baguim

una perifèria o com un suburbi de la vertadera «ciutat», amb l'estatut de marginalitat propi d'aquesta condició, mai no es va cuidar de donar una orientació estratègica al procés de lliurament de llicències de les construccions i de la parcel·lació.

Una anàlisi de la dinàmica constructiva entre 1985 i 1995 revela algunes tendències d'un patró aparentment caòtic d'urbanització:

- La tendència més evident és la d'urbanització lineal al llarg de les principals vies d'accés a la ciutat de Porto —xarxa d'entrades nacionals i municipals—, dinàmica que es desenvolupa a partir d'una lògica preexistent.
- La segona tendència correspon a la densificació d'aglomeracions originàriament rurals, per substitució, ompliment de buits i expansió de petites dimensions de les construccions al llarg de camins rurals.
- La tendència més recent correspon a la proliferació de parcel·lacions de dimensió variable, inclosos conjunts cada vegada més grans.

Predomina una tipologia de cases unifamiliars aïllades, intermèdies i en banda (85,2% del total) amb un o dos pisos. És significativa l'absència d'una imatge urbana forta i identificable. El teixit observat es caracteritza per una desorganització generalitzada, per la dificultat d'identificar una estructura urbana cohesionada i per una imatge on els valors urbans i rurals es confonen, de manera que no originen un sentit d'urbanitat clar. Es considera que la resolució d'aquest problema és essencial per a la qualificació de l'ambient urbà de l'àrea.

La creació d'una estructura de referència que caracteritzi i qualifiqui aquest teixit urbà implica una detecció de zones que, per la seva història i característiques morfològiques i funcionals, posseeixen un potencial de transformació capaç d'absorbir preferentment intervencions urbanes que qualifiquen i reforcen l'esmentat teixit.

Així, la idea principal del pla és la de, com a primera etapa de qualificació del conjunt i de creació d'una «imatge de ciutat», intervenir prioritàriament en el que designem com a «nuclis de condensació urbana». Aquests nuclis, dotats ja d'alguna imatge urbana i d'alguns efectes de centralitat (existència d'equipaments d'ús col·lectiu, comerç i serveis), constituïran una espècie d'estructura de referència d'urbanitat per al territori veí. Les qüestions de control tipològic, d'ordenament del límit de construcció i de definició de la xarxa viària assumeixen una importància determinant. Una qualificació de l'espai públic i el reforç de la dotació d'equipaments i d'usos no residencials ajudarà a consolidar aquest sistema de referenciació.

4. Conclusions

Els dos casos presentats revelen, en la seva gènesi i evolució, situacions i orígens diferents d'urbanització difusa.

— El *Médio Ave*, presentat per molts autors com un cas paradigmàtic d'urbanització rural difusa en tot semblant als dos «districtes industrials» de la Tuza Itàlia, constitueix un repte per als models clàssics d'urbanisme i d'ordenació del territori que fan referència a la dicotomia ciutat/camp, als models de ciutat compacta i als principis de zonificació. La major part de la població i de les activitats econòmiques (la indústria especialment) es localitzen «entre ciutats», combinant formes més o menys compactes, lineals o disperses.

El grau de cohesió funcional del procés d'urbanització exigeix una interpretació de conjunt, políticament assumida i coherent amb els diversos instruments de política d'urbanisme i d'ordenació del territori. Aquesta interpretació i les línies d'estratègia extretes d'aquí, han tendit a madurar, i han trobat un escenari d'ampli consens en el Pla Estratègic del Sistema Urbà de *Médio Ave*. Existeix una amenaça de tendències cap a una compartimentació administrativa més gran (existeixen dos projectes de creació de nous municipis, mentre, paralelament, es dona un efecte de convergència de les diferents entitats (de l'Estat local i central) amb responsabilitats en la regulació de l'ús del sòl i en esdeveniments de naturalesa estructurant.

Encara és aviat per valorar els resultats d'aquesta nova forma d'entendre i d'intervenir en els territoris d'urbanització difusa. Malgrat tot, estan creades les condicions mínimes per, des del punt de vista de les estratègies i de definició de les grans opcions, operar i coordinar un conjunt d'intervencions que tendeixin a estructurar i a qualificar el territori, traient partit de la diversitat de condicions urbanes que constitueixen el conjunt urbanitzat.

— Rio Tinto/Baguim constitueix un cas més clarament classificable en aquells que han constituït una política d'intervenció de les perifèries metropolitanes. La gran extensió territorial dels anomenats suburbis i, almenys a Portugal, la gènesi gairebé espontània (no regulada per cap figura del planejament) del procés, juntament amb els problemes d'infraestructures i de manca de qualitat de l'espai urbanitzat, fan impossible una intervenció extensiva. Al mateix temps, la fragilitat de les institucions administratives metropolitanes explica l'absència d'una política metropolitana en matèria d'ordenació i d'urbanisme capaç d'orientar i de dissenyar les opcions i les prioritats d'aquesta intervenció extensiva.

Així, la gran virtualitat del Pla d'Urbanització Rio Tinto/Baguim es troba en la conceptualització dels «nuclis de condensació urbana» i en l'explicitació d'una política urbanística que fa dependre l'estructuració progressiva del conjunt, del reforç funcional i de la qualificació de l'espai públic d'aquests nuclis. L'absència d'una centralitat perifèrica evident (detectable en altres punts de l'AMP) és suficientment forta per estructurar el territori de les proximitats i donar més equilibri al propi espai de la metròpolis difusa, transformar aquests «nuclis de condensació» en una referència urbana forta, capaç de tornar el difús menys confús, i conferir principis de lectura, d'intervenció i de referenciació de les perifèries suburbanes.

Bibliografia

- ARCANGELI, F. (1988). «Sviluppo Non-Metropolitano e Regioni Metropolitane Policentriche: Veneto ed Emilia». A INNOCENTI, R. (a cura de). *Piccola Città & Piccola Impresa*. Milà: Franco Angeli, p. 149-176.
- ASCHER, François (1995). *Metapolis ou l'avenir des villes*. París: Editions Odile Jacob.
- ARCHITECTURAL DESIGN (1994). *The Periphery*. Vol. 64, 3-4. Nova York: St. Martins Press.
- AUGÉ, Marc (1992). *Nao-lugares. Introdução a uma antropologia da sobremodernidade*. Lisboa: Bertrand Editora.
- BAGNASCO, A. (1977). *Tre Italie la problematica territoriale dello sviluppo italiano*. Bolònia: Il Mulino.
- BARNETT, J. (1995). *The Fractured Metropolis*. Nova York: Harper Collins.
- BECATTINI, G.; BELLANDI, M.; FALORNI, A. (1983). «L'industrializzazione Diffusa in Toscana: aspetti economici». A FUÀ, G.; ZACCIA, C. *Industrializzazione senza fratture*. Bolònia: Il Mulino, p. 47-66.
- BERRY, B.J.L. (1976). «The Counterurbanization Process: Urban America since 1970». A BERRY (ed.). *Urbanization and Counterurbanization*. Nova York: Sage.

- BOERI, S.; LANZANI, A. (1992). «Gli Orizzonti della Città Diffusa». *Casabella-Revista Internazionale di Architettura*, núm. 588. Milà: Mondadori, p. 44-59.
- CCCB (1994). *Atlas Histórico de Ciudades Europeas. Península Ibérica*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, Salvat Editores.
- CDEE (1988). *Operação Integrada de Desenvolvimento do Vale do Ave*. Porto: Centro de Documentação e Estudos Europeus, 2 vols.
- CEGEA (1993). *A Indústria Estudo Estratégico sobre o conjunto de concelhos que compoem a AMAVE*. Porto: Centro de Estudos de Gestao e Economia Aplicada da Universidade Católica do Porto (policopiat).
- CORBOZ, A. (1994). «L'Ipercittà». *Urbanistica*, núm. 103. Roma: Istituto Nazionale di Urbanistica, p. 6-10.
- DEMATTEIS, G. (1988). «Contro-urbanizzazione e deconcentrazione: un salto di scala nell'organizzazione territoriale». A INNOCENTI, R. (ed.). *Piccola Città & Piccola Impresa*. Milà: Franco Angeli, p. 100-115.
- (1990). «Modelli urbani a rete. Considerazioni preliminari». A CURTI, F.; DIAPPI (a cura de). *Gerarchie e Reti di Città: Tendenze e Politiche*. Milà: Franco Angeli, p. 27-48.
- (1991). «Nodi e reti nello sviluppo locale». A MAGNAGHI, A. (a cura de). *Il Territorio dell'Abitare*. Milà: Franco Angeli, p. 233-262.
- DOMINGUES A.; MARQUES, T. (1987). «Produção Industrial, Reprodução Social e Território materiais para uma tentativa de abordagem do Médio Ave». *Revista Crítica de Ciências Sociais*, núm. 22. Coimbra: Centro de Estudos Sociais, p. 125-148.
- DOMINGUES, A. (1993). *Serviços às Empresas concentração metropolitana e desconcentração periférica*. Porto: Faculdade de Letras da Universidade do Porto, 2 vol.
- EMANUEL, C.; DEMATTEIS, G. (1990). «Reti urbane minori e deconcentrazione metropolitana nella Padania centro-occidentale». A MARTELLATO, D.; SFORZI, F. (a cura de). *Studi sui Sistem Urbani*. Milà: Franco Angeli, p. 233-262.
- FIELDING, A.J. (1989). «La Contro-Urbanizzazione nell'Europa Occidentale». A PETSIMERIS, P. (a cura de). *Le Reti Urbane Tra Decentramento e Centralità*. Milà: Franco Angeli, p. 82-100.
- FUÀ, G.; ZACCHIA, C. (1983). *Industrializzazione senza fratture*. Bolònia; Il Mulino.
- GARREAU, J. (1991). *Edge City: Life on the New Frontier*. Nova York: Doubleday.
- GENEVÈVE, D.; CHALAS, Y. (ed.) (1997). *La ville Émergente*. París: Ed. De l'Aube.
- GEOIDEIA (1993). *Estudio de Avaliação dos Programas Regionais em Portugal (1ª Fase)*. Lisboa (policopiat, document intern).
- GOTTMANN, J. (1961). *Megalopolis, The Urbanized Notheartern Seabord of the UEA*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- HALL, P. (1984). *The World Cities*. London: Widenfeld & Nicolson, 3ª ed.
- (1990). *The Disappearing City?* University of California at Berkeley, Working Paper 506.
- INNOCENTI, R. (a cura de) (1988). *Piccola Città & Piccola Impresa*. Milà: Franco Angeli.
- INNOCENTI, R.; GIGLI, P.; ZAMPI, P. (1990). «I confini delle aree metropolitane: il caso dell'area di Firenze-Prato-Pistoia». A PABA, G. (a cura de). *La Città e il Limite. Quaderni della Fondazione Michelucci*, 2. Florència, p. 102-113.
- LACAYO, Richard (1992). «This Land is Your Land... This Land is May Land». *Time*, núm. 20, maig, 1992, p. 24-29.
- LANGDON, Ph. (1995). *A Better Place to Live Reshaping the American Suburb*. University of Massachusetts Press: Harper Perennial.
- LEVY, Jacques (1994). *L'Espace Légitime - sur la dimension géographique de la fonction politique*. París: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.

- MARTINOTTI, Guido (1993). *Metropoli La nuova morfologia sociale della città*. Bolònia: Il Mulino.
- MARQUES, T. (1987). *Sistema Produtivo Industrial e Território um estudo da Têxtil em Guimarães*. Lisboa: Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa (policopiat).
- MONCLÚS, J. (ed.) (1998). *La ciudad dispersa; Urbanismo, Ciudad, Historia (I)*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.
- PABA, G. (a cura de) (1990). *La Città e il Limite. Quaderni della Fondazione Michelucci*, 2. Florència: GEF.
- PEDROLLI, A. (1990). «I rapporti tra configurazione e struttura economico-sociale nella metropoli terziaria». A PABA, G. (a cura de). *La Città e il Limite. Quaderni della Fondazione Michelucci*, 2. Florència: GEF, p. 56-60.
- PETSIMERIS, P. (a cura de) (1989). *Le Reti Urbane Tra Decentramento e Centralità*. Milà: Franco Angeli.
- PORTAS, N. (1986). «Modelo territorial e intervenção no Médio Ave». *Sociedade e Território*, núm. 5, p. 8-13.
- PORTAS, N.; SÁ, M.; ALFONSO, R. (1990). «Modello territoriale e intervento urbanistico nella regione del Medio Ave». *Urbanística*, núm. 101. Milà: Franco Angeli, p. 37-55.
- QUATERNAIRE (1993). *Estudo Estratégico sobre o Vale do Ave* (diversos articles temàtics). AMAVE, Guimaraes.
- (1995). *Plano Estratégico do Sistema Urbano do Vale do Ave*. AMAVE, Guimaraes (document intern).
- REBOIS, Didier (org.) (1995). *EUROPAN 4: Construire La Ville sur la Ville; Transformation de Sites Urbains Contemporains*. París: European European Secretariat.
- RUSK, David (1993). *Cities Without Suburbs*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- SÁ, M. (1986). *Cities Without Suburbs*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- (1997). *Plano de Urbanizaçao de Rio Tinto/Baguim*. Camara Municipal de Gondomar (document intern).
- SFORZI, F. (1991). «The Geography of Industrial Districts in Italy». A GOODMAN, E.; BAMFORD (ed.). *Small Firms and industrial Districts in Italy*. Londres & Nova York: Routledge, p. 153-173.
- SCOTT, A.J. (1988). *Metropolis: from the division of labor to urban form*. Berkeley i Los Angeles: University of California Press.
- SUDJIC, Deyan (1992). *The 100 Mile City*. Nova York: A Harvest Original Harcourt Brace & Company.
- VAN DEN BERG i altres (1982). *Urban Europe: A Study of Growth and Decline*. Oxford: Pergamon.
- VENUTI, G.C. (1987). *La Terza Generazione dell'Urbanistica*. Milà: Franco Angeli.
- WALL, Alex (1994). «The Dispersed City». *Architectural Design*, vol. 64, 3-4. Nova York: St. Martins Press.